

Contribució a l'estudi dels *Flos Sanctorum* catalans del segle XVI; una nova edició de Carles Amorós

Emília Colomer Amat
Universitat Autònoma de Barcelona
Departament d'Art
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain

RESUM

El *Flos Sanctorum* incomplet de la Biblioteca Lambert Mata de Ripoll es relaciona, a partir d'afinitats estilístiques, amb una edició de l'impressor Carles Amorós de 1519-1520, de la qual es coneixia el document de contracte i que es creia perduda.

Paraules clau:
impremta a Catalunya, Carles Amorós, vides de sants.

ABSTRACT

A contribution to the study of xvith Century Catalanian *Flos Sanctorum*; a new edition by Carles Amorós

The incomplete *Flos Sanctorum* in Lambert Mata's Library of Ripoll is related, according to its stylistic affinities, to printer Carles Amorós's edition of 1519, which was supposed to be lost but whose contractual document was well-known.

Key words:
print in Catalonia, Carles Amorós, lives of saints.

1. En el catàleg de la biblioteca, que hi consta amb el número 456, diu textualment: 15...? Flos Sanctorum (S.L.:sn,15...)+II-CCLXXX: il; 2º(29 cm.) text en català, tipus gòtic, 2 cols, 44 línies. Gravats i caplletres xilografades orn. Ex. inc: falten f. ant. a II, CCXVIII i post a CCLXX sense enquadrarnar molts folis estripats i malmesos, òxid, humitat, anotacions de l'Ajuntament de Ripoll a I, II, i XI. Emprinta: ++++++ onct 315..Q 1 Sants Biografia. Catàleg de la Biblioteca Lambert Mata de Ripoll. Barcelona, 1989.

2. B.J. GALLARDO, *Ensayo de una biblioteca española de libros raros y curiosos*, 4 vols., Madrid, 1863-1884. I.J. NORTON, *A descriptive catalogue of printing in Spain and Portugal, 1501-1520*, Cambridge, 1978. A. PALAU Y DULCET, *Manual del librero hispano-americano*, 27 vols., Barcelona, 1945-1952. M. AGUILÓ FUSTER, *Catálogo de obras en lengua catalana impresas. Desde 1474 hasta 1860*, Madrid, 1923. Edició facsímil, Barcelona, 1977.

3. Es coneix el contracte de societat signat el 31 de març de 1500 entre els llibreters Joan Trinxer, Gabriel Pou i l'impressor Sebastià d'Escòcia per imprimir un *Flos Sanctorum* en llengua catalana amb il·lustracions. Vegeu, J.M. MADURELL y J. RUBIÓ, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona, 1955, p. 305. Un exemplar que es conserva a la Biblioteca del Seminari de Barcelona (Inc. 58), actualment en estudi, en principi es pot relacionar amb aquesta edició perduda. Vegeu el *Catálogo general de incunables de las bibliotecas españolas*, núm. 3110. Tom I, Madrid, 1883-1990, p. 493. El pare Elizondo, que havia vist l'exemplar, el considera d'una edició desconeguda de Pedro Hagenbach i Leonardo Hutz,

A la Biblioteca Lambert Mata de Ripoll es conserva un *Flos Sanctorum* en llengua catalana abundantment il·lustrat i sense data d'impressió. Hi manquen la portada, els primers i els darrers folis i el colofó. Comença amb el foli II «*Del advent*» i signatura a, II. Presenta tipografia gòtica a dues columnes de 44 línies i consta de les parts següents: un pròleg, les vides dels sants segons el calendari litúrgic i, en els darrers capítols, les històries dels reis de França, la dedicació de l'Església, santa Pràxedes, sant Bernardí i santa Caterina de Siena, que tanca l'exemplar amb el foli CCLXX. Com era usual, al final s'hi incloïa una taula alfabètica dels sants¹.

Bibliòfils i estudiosos destacats com Gallardo, Aguiló, Palau o Norton² no donen cap notícia d'aquesta edició. El *Flos Sanctorum* de Johan Rosembach imprès el 1494 es considera el primer que inaugura el gènere a Catalunya. Aquest incunable crea les pautes que seguiran les edicions catalanes posteriors, tant en relació amb la tipografia com amb la disposició dels gravats. El 1500, els impressors Gabriel Pou i Sebastià d'Escòcia imprimeixen una nova edició de la qual no es coneix cap exemplar³. Més endavant, Carles Amorós publica diverses edicions de *Flos Sanctorum*, de les quals es coneixen la de 1524 i la de 1547. Carles Amorós, provençal⁴, al costat de Johan Rosembach, de Heidelberg, és un dels impressors més destacats de la Barcelona de la primera meitat del segle XVI. Resideix a Barcelona des del 1498 fins al 1549, i entra en contacte amb Diego Gumiel, Johan Luschner i Johan Rosembach. En la seva dilatada trajectòria com a impressor, s'encarrega de nombroses publicacions de diversa temàtica i prou significatives, com el diccionari llatí-català; *Vocabularius Aelii Nebrisensis*, d'Antonio de

Nebrija, editat el 1507; *El Consolat de Mar*, del 1518; *La Celestina*, de Fernando de Rojas, del 1525, o *Les Histories e conquestes dels excellentíssims reys d'Aragó*, de Pere Tomic, del 1534. El febrer de 1524 imprimeix un *Flos Sanctorum* amb el títol *Flor dels Sants*, d'aquesta edició se'n conserva un exemplar complet a la Biblioteca Universitària de Barcelona que ha estat decisiu per estudiar l'exemplar de la Biblioteca de Ripoll, i un altre exemplar incomplet i molt malmès a la Biblioteca de Catalunya. El 1547 publica de nou una altra edició, de la qual es conserva un exemplar complet a la Biblioteca de Catalunya.

També es tenen notícies documentals d'una edició anterior: Madurell i Rubió (1955) donen a conèixer un contracte, datat el 26 d'octubre del 1519, segons el qual l'impressor Carles Amorós es compromet a lliurar al llibreter Bartomeu Aguilar un *Flos Sanctorum* il·lustrat en un termini de quatre mesos. La transcripció del document notarial diu: «Die mercurii xxvi. dictorum mensis [octobris] et anni [MDXVIII]. Carolus Amorós stamperius, civis Barcinone, convenit et promisit Bartholomeo Aguilar libraterio, civi dicte civitatis, quod hinc ad quatuor menses proxime et continue venturos dare sibi unam balam papiri stampatam de libris dictis Flos Sanctorum istoriatis, bonis et receptilibus, sine dilacione [...]»⁵.

Aquest document, fins ara, no s'ha relacionat amb cap dels exemplars coneguts d'aquest gènere publicats en llengua catalana. El *Flos Sanctorum* de la Biblioteca de Ripoll presenta moltes analogies amb l'edició d'Amorós de 1524; tot fa pensar que correspon a una edició molt propera. En primer lloc, crida l'atenció la reutilització de la quasi totalitat dels gravats que il·lustren els sants i les caplletres. Els capítols dedicats a molts dels sants apareixen quasi idèntics en els dos exemplars.

Figura 1.
Flos Sanctorum de 1524. Sant
Andreu.

Només cal comparar els folis de sant Andreu, santa Bàrbara, santa Quitèria, sant Patrici, santa Clara, sant Amador, per citar-ne alguns exemples. Paral·lelament, les similituds estilístiques referents als tipus d'imatges s'han de fer extensives a l'edició de 1547, que torna a utilitzar gran part dels gravats. La còpia de gravats d'altres procedències i la reutilització en obres similars o diverses és una característica que defineix l'art del gravat a Catalunya de la primera meitat del segle XVI. A la vegada, el text dels diversos *Flos Sanctorum* que es publiquen en aquesta època, tan sols presenta lleugeres variacions de caràcter morfològic. En el cas dels *Flos Sanctorum* estudiats, el de Ripoll i el de 1524 d'Amorós, el text, els caràcters tipogràfics i moltes de les imatges es mantenen pràcticament inalterables i idèntics en molts dels capítols.

El *Flos Sanctorum* de 1524⁶, edició molt acurada, mostra un frontispici arquitectònic amb decoració renaixentista «a candelieri», que Amorós utilitza insistentment en diverses obres. Al basament hi ha un escut sostingut per dos àngels i la part superior culmina amb un frontó semicircular i una garlanda que conté la marca de l'impressor⁷. Una segona portada (que també il·lustra el *Flos Sanctorum* de 1547), presenta el títol *Flor dels Sants* amb un gravat de la Verge entronitzada entre dos àngels. Els deu folis sense numerar contenen els relats de la passió de Crist i constitueixen un capítol a part. Alguns dels gravats que il·lustren el cicle de la passió, concretament les imatges del Lavatori, la Flagel·lació, els Improperis, el camí del Calvari i la Resurrecció, estan inspirats en models originals de Pablo Hurus, impressor alemany establert a Saragossa, que il·lustraven les escenes de l'Evangeli a l'obra *Viaje de la Tierra Sancta*, impresa a Saragossa per Pablo Hurus el 1498⁸.

et Begoudu. **D**es les carreres de la
a lo jutge irat: da-
ya de infer: a la part
puls accusaren: e ala
puls utaran als tur-
xera la cōscència
sera lo mon cremat
qui arxi sera oppres
osa sera ques pugat
e cosa q sera al rēps
ala qual los pecca-
de aquella sentēcia
illa sentēcia negun
ptres rahōs en los
buda. Pūmeramēt
per q de sentēcia
podē appellat en lo
ū superfor en lo seu
ido: ne d papa nos
ostament nos por
estamēt del peccat
fest e conegut: no
gamēt nos por hō
ada no vol alarga-
gamēt sofferia gran
is donchs nos por
neramēt pla excel-
no ha negū sobresi-
gnitat e per poder
or se pot hom en al
nostre senyor. La
hō appellat al dia

La interpretació de sanct Andreu apostol.

Andreu es interpretat bell e res-
plendēt e forte es dit ab ander
q es fort. o es dit andreas quasi
antrōpos: e oes a saber home:
ab ana q vol dir sus: e trōpos q
es cōuertitō: qū girat e conuertit en sus a les
cōses celestials: e andreat al seu creador.
car sanct Andreu fon bell en vida: resplādēt
en sautesa: fort en les penes: e per nre senyor
andreat ala glōia celestia. La passio del
qual scriuiren los preteres e diaqs de vna
ciutat que es appellada achaja: segons que
ho veren personalment de fet.

La vida de sanct Andreu.

impresa a València entorn del 1496. Vegeu J.M. DE ELIZONDO, «La leyenda de San Francisco según la versión catalana del Flos Sanctorum. Fragmentos y notas», *Revista de Estudios Franciscanos*, abril-maig, 1910, p. 27.

4. En realitat el seu nom era Carles Bolóç, *alias Amorós estamper*, tal com es descriu en un document del 1505. El seu testament del 16 d'agost de 1548 ens diu que procedia de la Provença francesa i normalment tant en els documents com en el colofó dels seus llibres s'identifica com Carles Amorós Provençal. Vegeu J.M. MADURELL i J. RUBIÓ, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona, 1955, p. 401, 864-866.

5. J.M. MADURELL i J. RUBIÓ, *Documentos para el estudio de la im-*

prenta y librería en Barcelona (1474-1553), Barcelona, 1955, núm. 349. Arxiu Històric Ciutat de Barcelona. Leg. 238. Any 1519 del notari Miquel Puigsech, p. 606-607.

6. Vegeu, M. AGULÓ FUSTER, *Catálogo de obras en lengua catalana impresas. Desde 1474 hasta 1860*, Madrid, 1923. Edició facsimil, Barcelona, 1977, núm. 1067.

7. Aquesta mateixa portada arquitectònica, Amorós la reutilitza en diverses obres, de les quals destaquem: *Histories e conquestes dels excellentissims reys d'Aragó*, Barcelona, 1534, *Antiquiores Barcinonensium Leges*, Barcelona, 1544. El frontispici es troba també a l'obra *Dei Genitricis semperque virginis Marie vita*, de Pedro de la Vega impresa per Jorge Coci, Saragossa, 1534. La part superior d'aquest frontispici arquitect-

tònic apareix a l'obra de SANT BONAVENTURA: *Forum de los novissimis*, Sevilla, J. Cronberger, 1528. El mateix torna a aparèixer a *Relox de Principis*, J. Cronberger, Sevilla, 1531.

8. Aquest impressor procedent de Constança s'instal·là a Saragossa cap al 1475, on va organitzar un dels tallers més importants i de més influència en la difusió de la impremta a Espanya. Algunes de les obres impreses al seu taller entorn dels anys 1491-1498, amb abundants il·lustracions originals o inspirades en models alemanys, tenen un paper decisiu en la difusió del gravat. Aquest és el cas de les obres *Aurea Expositio Hinnorum* (Saragossa, 1492), *Thesoro de la Pasion* d'Andrés de Li (Saragossa, 1494) i el *Viaje de la Tierra Sancta* (Saragossa, 1498) amb nombrosos gravats de gran transcendència pel que fa a la

Begon dir: **D** les carreres dels lo jutge irat: da d'infem: ala part ul' accusare i e ala ul' tiraran als tur: sera la cõsciencia talo mon cremat uiapi sera oppres la sera ques puga cosa q' sera al teps la qual los pecca e aquella sentècia a sentècia negun tres rahõs en los uida p'imeramèt perq' de sentència odè appellar en lo supertor en lo seu orne d' papa nos nament nos pot tamèt del peccat est e conegut: no amèt nos pot hõ da no vol alarga nèt sofferia gran s' dõchs nos pot eramèt pla excel ha negü sobre sitat e per poder se pot hom en. òstre senyor. La ß appellar al dia

La interpretacio de sanct Andreu apostol.

Adreu es interpretat bell e refplendè e fort: e es dit ab ander q' es fort. o es dit andreas quasi antropos: coes a saber home: ab ana q' vol dir sus: e tropos q' es cõuersio: q'si girat e conuertit en sus a les coses celestials: e endreçat al seu creador. car sanct Andreu fon bell en vida: resp'ladèt en sauiefa: fort en les penes: e per n're senyor endreçat ala gloria celestial. La passio del qual scriuiren los preueres e diaqs de vna ciutat q' es appellada achaja: segõs que ho veren personalmente de fet.

La vida de sanct Andreu.

Figura 2.
Flos Sanctorum de 1519.
Sant Andreu.

il·lustració del llibre imprès durant el període 1500-1525 a Espanya. Gran part de les xilografies que il·lustren aquestes obres són utilitzades de nou en altres edicions per Jorge Coci, alemany i continuador de Pablo Hurus a Saragossa. A la vegada, Fadriquer de Basilea, Nicolau Spindeler o Leonardo Hutz també recorren a moltes de les seves xilografies. Vegeu F. VINDEL, *El arte tipográfico en España durante el siglo XV*, 9 vols., Madrid, 1945-1952. K. HAEBLER, *Tipografía ibérica del siglo XV*, La Haya-Leipzig, 1902. J. YELL, *Early Book illustration in Spain*. Londres, 1926. J.M. SANCHEZ, *Biografía aragonesa del siglo XVI*,

Madrid, 1913-1914. Edició facsimil, Madrid, 1991. Pablo Hurus tenia un taller molt ben relacionat amb altres centres impressors de la Península. Segons R.S. Janke, que publica documents relatius a l'estança d'aquest impressor a Saragossa, Pablo Hurus tenia a més un important nombre de corresponents o representants residents a Barcelona, Calatayud, Osca, Borja, Saragossa, Canfranc. Aquesta destacada xarxa comercial és corroborada pels gravats del seu taller que viatgen a d'altres ciutats. R.S. JANKE «Algunos documentos sobre Pablo Hurus y el comercio de libros en Zaragoza a fines del siglo XV». *Príncipe de Viana*, anejo 2 (1986), p. 335-349.

9. Es tenen notícies documentals de les activitats a Barcelona del piemontès Johan Gilo, que apareix citat en els documents com a gravador i se sap que havia treballat amb Johan Rosembach i Carles Amorós, però la seva personalitat encara no està prou definida. Vegeu J. M. MADURELL i J. RUBIÓ *Documentos para el estudio de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona, 1955, p. 631-637.

Segons es desprèn de notícies documentals, els contactes entre Barcelona i Saragossa, centres impressors destacats, varen ser constants, cosa que permetia la fàcil disponibilitat de material i l'intercanvi de xilografies entre llibreters i impressors, en un moment en el qual la presència de gravadors experts era més aviat escassa⁹. L'impressor Johan Rosembach disposava de moltes de les xilografies procedents del taller de Pablo Hurus que il·lustren en gran part l'obra *Aurea Expositio Hymnorum* (Saragossa, 1492), i que reutilitzarà en el *Flos Sanctorum* de 1494. Són els gravats de sant Martí, sant Jeroni, santa Paula, sant Bernardí, sant Esteve, la degollació de sant Joan Baptista, sant Guillem, les onze mil Verges, la conversió de sant Pau, amb la particularitat que algunes de les imatges es repeteixen en diversos sants. Xilografies que, a la vegada, serviran de model per il·lustrar els mateixos capítols de les edicions posteriors dels *Flos Sanctorum* catalans, tant d'Amorós com d'altres impressors. El mateix grup d'imatges es manté reiteradament i n'hi ha molts que són resultat de còpies realitzades per gravadors anònims inexperts. El cas es que no és gens estrany trobar en edicions més avançades, gravats més arcaïtzants i fatigats¹⁰.

A tot aquest repertori de gravats procedents de la primera generació d'impressors (Hurus, Rosembach, Luschner) hi hem d'afegir els aportats pel taller de Carles Amorós i que es diferencien dels anteriors. Aquest segon grup de gravats són molt més detallistes, emmarcats per columnetes que, de vegades, presenten dues seqüències de la història del sant amb un caràcter més narratiu. Els interiors arquitectònics, on abunden els personatges, i el terra de dames intenten crear la il·lusió d'espai. En els paisatges quasi sempre apareixen ocells dibuixats al cel. A aquest grup pertanyen les imatges de sant Patrici, sant Julià, sant Agustí, sant Hilari, santa Teodora, etc. que serveixen per il·lustrar gran part dels capítols dels *Flos Sanctorum* impresos al taller d'Amorós, com també els del *Flos Sanctorum* de Ripoll, i que es poden considerar un signe d'identitat de la seva producció. També els caràcters tipogràfics emprats en les dues obres són idèntics i corresponen als tipus d'Amorós classificats per Norton¹¹.

Centrant-nos en l'exemplar de Ripoll, desconeixem si respon al mateix esquema d'articulació de les edicions conegudes d'Amorós, però l'aparició d'un gravat de la Resurrecció de Crist (foli XCIX), que es repeteix dues vegades en l'edició de 1524, és a dir, en el cicle de la passió i en el text dedicat als sants, ens porta a suposar que els primers folis que manquen en el *Flos Sanctorum* de Ripoll també corresponen al cicle de la passió. Aquest gravat, que és un dels més interessants i de

més qualitat, mostra Crist triomfant sobre el sepulcre, decorat amb un fris de grafia àrab que crea una gran diagonal. Als peus de Crist hi ha un soldat adormit i al fons, unes roques. Es tracta d'una còpia del gravat que sobre el mateix tema apareix a l'obra *Aurea Expositio Hymnorum* impresa per Pablo Hurus i publicada a Saragossa el 1499.

Té especial interès la imatge de santa Bàrbara (foli X), signada amb les inicials I.D. El mateix gravat i amb errors d'estampació il·lustra els capítols dedicats a la santa en els altres *Flos Sanctorum* d'Amorós, tant el del 1524 com el del 1547¹². Les inicials I.D. es refereixen a un gravador no identificat que també signa un calvari de l'obra de F. Pérez de Guzmán, *La crónica del Rey Don Juan II*, de l'impressor Arnao Guillen de Brocar, publicada a Logroño el 1517. El gravat que il·lustra el capítol dedicat a sant Francesc (imatge que a la vegada serveix per a sant Bernardí), es repeteix a la portada dels llibres *Copilatio nova multorum fratibus minores* i *Speculum Fratrum minorum* impreses per Carles Amorós i publicades a Barcelona el 1523. Les imatges de sant Bernat i l'Anunciació del *Flos Sanctorum* de Ripoll també formaven part del repertori d'Amorós i apareixen en la portada i la contraportada de l'obra *Brevissimo [hunc] atajo de amar a Dios*, publicada a Barcelona el 1518.

Una petita part dels gravats van acompanyats d'orles diverses amb motius vegetals, florejats, geomètrics i algunes amb figures animades. La intenció es bàsicament decorativa i mostren una col·locació arbitrària; moltes vegades no ajusten bé o queden invertides respecte a les imatges emmarcades. Algunes d'aquestes orles (en part heretades de Luschner) es reproduïxen en el *Flos Sanctorum* de 1524 i en les obres *D'puero moribus [...]* de Miquel Verí; també d'Amorós (Barcelona, 1512) *Histories e Conquestes dels Excellentíssims Reis d'Aragó*, de Pere Tomic, impresa per Carles Amorós i publicada a Barcelona el 1534. En relació amb les inicials gravades¹³ que presideixen els diferents capítols de l'exemplar de Ripoll, es repeteixen exactament en l'edició de 1524, a excepció de la bella inicial florejada que encapçala el pròleg (foli II), procedent de l'impressor i gravador Diego Gumiel i que il·lustra l'obra *Paris e Viana*, publicada a Barcelona el 1494.

Un aspecte que cal destacar és la presència de minúscules en els espais buits dedicats a les caplletres que corresponen a sant Hipòlit (foli CLIX v.) i a sant Francesc (foli CCI, v.), la qual cosa indica que molt probablement es tracta d'una edició molt propera en el temps a la de 1524. Reminiscència goticista que no apareix en l'edició de 1547.

El que permetrà finalment determinar l'any d'edició de l'obra és l'aparició d'una data gravada

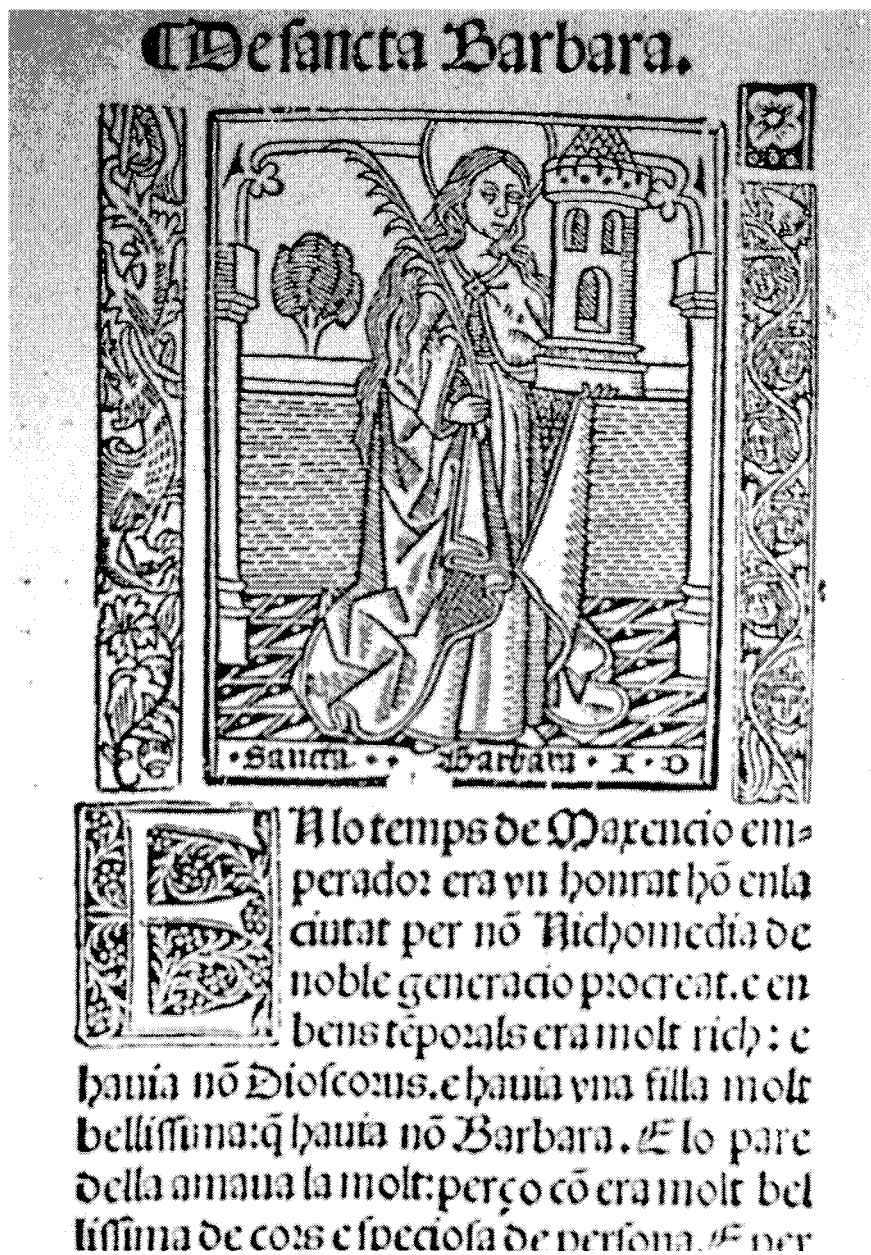

Figura 3.
Flos Sanctorum de 1519. Gravats signat de santa Bàrbara.

10. Aquest és el cas del poc que queda d'un *Flos Sanctorum* que es conserva a la Biblioteca Borja de Sant Cugat del Vallès que, segons tots els indicis, pertany a l'edició de Pere Montpezat del 1549 (edició descrita per Aguiló, núm. 1068). Malgrat la presència d'inicials renaixentistes molt decorades (que anteriorment ja utilitza Amorós en les seves darreres obres), els gravats, molt senzills, són resultat de còpies.

11. Vegeu, I.J. NORTON, *A descriptive catalogue printing in Spain and Portugal, 1501-1520*. Cambridge, 1978. p. 68.

12. S'ha de descartar, en principi, el nom de Juan de Vingles, ja que usualment signava els seus gravats amb les inicials IDV o IV. D'altra banda, els primers gravats de Juan de Vingles que apareixen signats es troben a l'obra *Histories econquestes dels excellentíssims catholics reis d'Aragó*, de Pere Tomic, impresa per Amorós el 1534, una data que cal considerar massa tardana en relació amb el *Flos Sanctorum* estudiat. Vegeu E. THOMAS, *Juan de Vingles, ilustrador de libros españoles del siglo XVI*. València, 1949.

13. Gran part del material emprat per Amorós procedia del taller de Johan Luschner. Les mateixes inicials i part de les orles il·lustren l'obra de Jaume MARQUILLES, *Comentaria super Usaticis*, Barcelona, 1505, impresa per Luschner.

als peus de la imatge de santa Cecília (foli CCXXVI) on es llegeix «AM·D·XVIII», fet inusual, perquè la data d'impressió tan sols constava a la portada o al colofó. Aquesta data, que coincideix amb el document publicat per Madurell i Rubió, abans esmentat, sobre l'edició del 1519, que es creia perduda, i els paral·lelismes estilístics evidents que s'han pogut demostrar, ens porta a establir la hipòtesi fonamentada que el *Flos Sanctorum* de la Biblioteca Lambert Mata de Ripoll és l'únic exemplar de l'edició de Carles Amorós i Bartomeu Aguilar, imprès el 1519-1520. Es tracta, per tant, de la primera edició que Carles Amorós, anomenat provençal, va dedicar a aquest gènere.

De sancta
lo sole les steles: çoes per gran saniefa e per
gran virtut que hauiã.

De sancta Cecilia.

Cecilia verge fon de noble linat-
 ge de Roma: e fon nodrida en sa
 infantesa en la fe d'jesuchrist: e no
 cessaua dia e nit de oracions a dir:
 ... li guardas la sua virginitat.

Figura 4.
Flos Sanctorum de 1519. Gravat datat de santa Cecília.